

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

РАДЧЕНКО АЛІНА ЮРІЇВНА

УДК 342.5

**ПРАВОВИЙ СТАТУС РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ
ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Науково-дослідному інституті державного будівництва та місцевого самоврядування, Національна академія правових наук України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Яковюк Іван Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного права.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Наливайко Лариса Романівна**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри загальноправових дисциплін;

кандидат юридичних наук, доцент **Панкевич Олег Зіновійович**, Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін.

Захист відбудеться «11» квітня 2016 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

Автореферат розіслано «09» березня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. Є. Атаманова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Релігійні об'єднання, виступаючи інституційною формою виразу релігії, створюються і функціонують насамперед заради задоволення релігійних потреб людей. У цьому полягає їх соціальне призначення. Такі об'єднання покликані займатися також благодійницькою, виховною, освітянською, соціально-захисною та іншими видами діяльності, що може мати конструктивний вплив на розвиток держави і суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1917 до 2015 року, рельєфно відображаючи своєрідність впливу права на релігійні відносини. Визначення нижньої межі пов'язане з руйнацією Російської імперії і створення умов для національно-визвольних змагань в Україні. Виокремлення верхньої хронологічної межі зумовлене радикальними змінами в усіх сферах суспільного життя, зокрема й релігійній, які розпочалися з Революції гідності і сьогодні втілюються в процесі приведення законодавства України у відповідність з європейськими правовими стандартами.

Послідовне витиснення релігії із суспільного життя в СРСР призводить до занепаду релігійної свідомості, обмеження свободи віросповідання, докорінної зміни правового статусу релігійних об'єднань. Лібералізація суспільного життя на початку 1990-х років принципово змінює ситуацію – з прийняттям закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (1990 р.) на пострадянському просторі розпочинається «релігійний бум». Така тенденція закріпилася і розвинулася після розпаду СРСР і утворення незалежних держав, прийняття якими прогресивного законодавства про віросповідання відкрило шлях релігійним об'єднанням до реєстрації, що сприяло їх перетворенню на впливовий інститут громадянського суспільства. Відтак постало не лише глобальне питання про визначення місця і ролі релігії в суспільстві й державі, але й більш прагматичне питання стосовно визначення правового статусу суб'єктів релігійної діяльності.

У юридичній літературі радянського періоду основна увага правників зосереджувалася на розгляді, як правило, майнових аспектів правового статусу релігійних об'єднань, а також аналізі вітчизняного законодавства, що регулювало державно-конфесійні відносини. З часу здобуття Україною незалежності актуальність розробок проблематики правового статусу релігійних об'єднань помітно зростає, що обумовлено низкою факторів. По-перше, це пов'язано з підвищенням ролі релігійних організацій у суспільному житті України, про що свідчить динаміка зростання кількості релігійних організацій, а також високий і стабільний рівень довіри до них з боку громадян. По-друге, в Україні зростає чисельність конфліктів між різними конфесіями, які мають не стільки релігійний, скільки політичний та майновий характер. За цих умов прагнення держави нормативно визначити статус релігійних об'єднань і забезпечити контроль за його дотриманням слід розглядати як передумову успішного розвитку суспільства і держави. По-третє,

приєднання України до Ради Європи зумовило необхідність вивчення та застосування практики Європейського суду з прав людини, пов'язаної з порушенням релігійної свободи, яка гарантована ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Якщо на пострадянському просторі проблема правового регулювання діяльності релігійних об'єднань розроблена достатньо ґрунтовно завдяки монографічним дослідженням І.О. Куніцина, Г.П. Лупарева, Р.А. Підпригори, М.О. Шапова та ін., то в Україні такі спеціальні розробки не проводилися. Окремі аспекти правового статусу релігійних об'єднань висвітлюються в підручниках та аналітичних матеріалах, а також піднімаються в працях В.В. Бедь, Д.О. Вовка, Ю.Г. Кальниша, Л.Р. Наливайко, О.З. Панкевича, В.М. Петрика, С.П. Рабіновича, Г.Л. Сергієнко, С.В. Сьоміна, Ю.Ю. Фисуна, В. Д. Фучеджи, Ярмол Л.В. та ін.

Водночас у вітчизняній юриспруденції практично відсутні наукові праці, присвячені загальнотеоретичному дослідженню питань визначення правового статусу релігійних об'єднань, їх розгляду як інституту громадянського суспільства. Усе це й зумовлює актуальність проведеного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України у межах фундаментальних тем «Методологічні засади дослідження прав людини та їх державного захисту в Україні» (державна реєстрація №0111U002531). Тема дисертації затверджена вченою радою НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України 24 жовтня 2012 року (протокол №10).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначенням правового статусу релігійних об'єднань як колективної форми реалізації свободи віросповідання в умовах функціонування громадянського суспільства та різних моделей відносин між державою і релігійними конфесіями.

Для досягнення зазначеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні задачі:

- охарактеризувати систему нормативно-правової регламентації суспільних відносин у сфері релігії;
- визначити риси, що розкривають специфіку релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства та особливості їхнього конституційно-правового статусу;
- уточнити перелік і зміст функцій релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства;
- визначити специфіку правового статусу неформалізованих релігійних об'єднань;
- установити юридичний зміст свободи віросповідання;
- розкрити зміст принципу автономії релігійних організацій як складового елементу свободи віросповідання;

- визначити зміни у наукових уявленнях і законодавчому закріпленні правового статусу релігійних організацій в Україні на різних етапах її державно-правового розвитку протягом XX–XXI ст. з метою виявлення закономірностей трансформації моделі державно-конфесійних відносин;

- визначити правові позиції Європейського суду з прав людини по справах, пов'язаних зі створенням й діяльністю релігійних об'єднань;

- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на удосконалення правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі створенням і функціонуванням релігійних об'єднань.

Предметом дослідження є правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства.

Методи дослідження. Підґрунтя методології дослідження становлять міждисциплінарний і комплексний підходи до аналізу правового статусу релігійних об'єднань, які полягають у застосуванні філософських підходів, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, зумовлених специфікою теми дисертаційної роботи та поставленими задачами. Діалектичний метод використовувався для виявлення тенденцій у розвитку правового регулювання свободи віросповідання. Системний метод застосовувався при розробці гносеологічних, понятійних і методологічних проблем визначення правового статусу релігійних об'єднань. Антропологічний метод був спрямований на розкриття антропоцентричних основ усталеної практики Європейського суду з прав людини. Герменевтичний метод використовувався під час тлумачення джерел національного права, судової практики в аспекті визначення змісту правового статусу релігійних об'єднань, а також таких понять, як свобода віросповідання, релігії, совісті. Для дослідження особливостей правового регулювання свободи віросповідання використовувався історичний метод. Для уточнення змісту окремих правових понять застосовувався формально-юридичний метод. Порівняльно-правовий метод став у нагоді при вивченні зарубіжного досвіду регулювання відносин, пов'язаних з особливостями законодавчого регулювання правового статусу релігійних об'єднань, а також практики судового захисту свободи віросповідання на національному та регіональному рівнях. Визначення перспектив розвитку законодавства стосовно реалізації права на віросповідання базувалося на методі правового прогнозування. За допомогою методу узагальнення судової практики розкрито механізми захисту свободи віросповідання у національній юрисдикції та юрисдикції Європейського суду з прав людини.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі філософії, теорії та історії держави і права, прав людини, науки міжнародного публічного та європейського права, конституційного права, релігієзнавства, соціології, політології та ін.

Нормативно-правову основу роботи становлять міжнародно-правові акти, конституційне і поточне національне законодавство.

Емпіричну базу дослідження становлять доповіді Парламентської Асамблеї Ради Європи, Державного департаменту США і омбудсмена України, інформаційні звіти і методичні рекомендації органів державної влади України, а також проаналізовані матеріали близько 40 рішень Європейського суду з прав людини щодо релігійної свободи, аналіз яких дозволив сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань свободи віросповідання та підвищення ефективності практики його застосування.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першою у вітчизняній юридичній науці науково-дослідною працею, в якій представлено цілісне бачення правового статусу релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства. У рамках дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

- визначено, що специфіка релігійного об'єднання як інституту громадянського суспільства зумовлена особливими принципами, цілями та функціями їх створення та діяльності, характером відносин з громадянами (віруючими) і державою;

- розкрито зміст принципу автономії релігійної організації як необхідної складової свободи віросповідання через виокремлення таких його елементів: а) можливість вільного створення релігійних організацій; захист від необґрунтованої заборони діяльності з боку державних органів; б) можливість вільно, на основі власних критеріїв вибирати духовних лідерів; в) можливість вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів проведення релігійних обрядів і церемоній; г) свобода у вирішенні внутрішньо-організаційних питань; г) вільне вирішення питання членства в релігійних організаціях;

- виявлено і обґрунтовано тенденцію стосовно перегляду критеріїв, відповідно до яких обирають духовних лідерів релігійних організацій, свідченням чого є надання окремими конфесіями дозволу на рукоположення жінок та членства представників ЛГБТ спільноти.

Удосконалено наукові положення стосовно:

- визначення системи нормативно-правової регламентації суспільних відносин у сфері релігії в сучасній демократичній державі, яка включає два сегменти правового регулювання: з одного боку, це норми міжнародного права, а з другого – національного (конституційного та інших галузей) права; а також сегмент норм, що належать до інших, неправових, систем нормативного регулювання (релігійного права);

- характеристики принципу інституційної диференціації як елементу світськості держави, зміст якого розкривається через такі вимоги: рівність всіх релігій; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер

державної (комунальної) освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами й церемоніями; держава не контролює ставлення своїх громадян до релігії й не враховує релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються у державні справи;

- змістовного розмежування понять «релігійна свобода», «свобода совісті» і «свобода віросповідання», а також «церква», «релігійна організація», «релігійна громада» і «релігійне об'єднання» та сфери їх застосування у вітчизняному законодавстві;

- обґрунтування необхідності дотримання вимоги стосовно державно-церковної автономії в умовах претензії релігії на універсальність і абсолютну, ексклюзивну істину;

- визначення переліку функцій релігійних об'єднань (інтегрування віруючих в єдину спільноту заради колективного здійснення свободи віросповідання; захисту свободи віросповідання і пов'язаного з нею комплексу прав; представництва інтересів релігійних спільнот у відносинах між собою; представництва інтересів віруючих у відносинах з державою; арбітражна функція; нормотворча функція) і уточнення їх змісту;

- підходів до нормативно-правового регулювання трудових відносин у релігійних об'єднаннях, що не передбачають створення і функціонування в них профспілок, які можуть провокувати напруження в межах церковної організації.

Набули подальшого розвитку наукові положення стосовно:

- включення до структури правового статусу законних інтересів і юридичної відповідальності суб'єкта права;

- трансформації вітчизняної моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації, на що, зокрема, вказує запровадження інституту капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, та військових капеланів у Збройних Силах України.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони становлять основу для подальших наукових розробок у цій сфері і можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері* – для подальшого вивчення проблемних питань щодо визначення правового статусу релігійних об'єднань у різних правових системах;

- у нормотворчій діяльності* – у процесі розроблення проектів нормативно-правових актів і вдосконалення законодавства України;

- у сфері правозастосовної діяльності* – для обґрунтування рекомендацій щодо застосування правових норм, якими закріплюються основи правового статусу релігійних об'єднань;

- у навчальному процесі* – при підготовці навчальної літератури з теорії держави і права, конституційного права України, міжнародного захисту прав людини, релігієзнавства у ході

викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування».

Апробація результатів дисертації. Висновки і рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні, обговорювалися на науковому семінарі НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Основні результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на п'яти міжнародних наукових конференціях, зокрема: «Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики» (м. Чебоксари, 12 грудня 2013 р.), «Проблеми правової інтеграції: глобальний, регіональний і національний контекст» (м. Харків, 2 жовтня 2014 р.), «Актуальні проблеми державного, регіонального та муніципального управління в контексті модернізації української державності» (м. Харків, 16 жовтня 2014 р.), «Статегія проведення конституційної реформи в умовах інтеграції України до ЄС» (м. Харків, 20 травня 2015 р.), «Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання» (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у десяти наукових публікаціях, з яких чотири статті опубліковано у фахових виданнях України, одна – у зарубіжному журналі, а також у тезах п'яти наукових доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, що включають п'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, із них основного тексту – 174 сторінок. Список використаних джерел містить 308 найменувань, які розміщені на 33 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається її зв'язок з науковими планами та програмами, мета й завдання, об'єкт і предмет, методологія дослідження, новизна та практичне значення одержаних результатів, їх апробація, наводяться відомості про публікації.

Розділ 1 «Релігійні об'єднання як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аналіз» складається з двох підрозділів.

Підрозділ 1.1 «Релігійні об'єднання як специфічний суб'єкт громадянського суспільства» починається з аналізу основних підходів до визначення громадянського суспільства. Розгляд релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства проведено у контексті аналізу сучасного етапу розвитку суспільства, держави і релігії. При розкритті специфіки релігійних об'єднань як одного з інститутів громадянського суспільства враховані як внутрішні

(характеристика самого інституту, його природи і сутнісних рис), так і зовнішні (соціальне середовище, в якому він функціонує) аспекти. Релігійні об'єднання як інститут громадянського суспільства розглядаються з урахуванням специфіки прояву ознак і функціонального призначення громадянського суспільства у сфері діяльності релігійних об'єднань.

Функції, властиві інститутам громадянського суспільства, реалізуються також і релігійними об'єднаннями. Специфіка функцій останніх полягає не у притаманному лише їм наборі функцій, а у специфічному «полі» діяльності, яким є релігія і відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням релігійних потреб, реалізацією релігійних прав віруючих.

Діяльність релігійних об'єднань пов'язана зі сповіданням адептами релігії своєї віри у певні потойбічні явища (надприродний світ, Бога, абсолютну ідею тощо). Релігійні об'єднання, поряд з релігійним вченням і культовою практикою, інституціоналізують певну релігію. Поєднання цих складових (віра, вчення, культ і об'єднання) свідчить про утворення розвинутого релігійного комплексу, спрямованого на задоволення потреб віруючих. Такими чином, критерієм, що змістовно відрізняє релігійні об'єднання від інших подібних організацій, є їх діяльність зі сповідання людьми своєї віри у потойбічне.

З-поміж інших термінів («церква», «релігійна організація», «релігійна громада») термін «релігійне об'єднання» є найбільш адекватним для позначення релігійних інститутів громадянського суспільства. Він охоплює як формалізовані релігійні організації та їх об'єднання, так і неформалізовані об'єднання віруючих (групи), а також не містить жодних конфесійних чи локальних конотацій, які виникають при використанні термінів «церква» чи «релігійна громада».

У підрозділі 1.2 *«Конституційне право людини на свободу віросповідання і свободу об'єднання як основа правового статусу релігійних організацій»* аналізується практика конституційного регулювання відносин, пов'язаних з реалізацією права на свободу совісті та діяльністю релігійних організацій, з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини.

У релігійно багатоманітному суспільстві гарантією забезпечення права людини на свободу віросповідання і свободу об'єднання є дотримання принципів світськості, неупередженості та автономії. Принципи світськості і неупередженості покладають на державу обов'язок бути нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавати переваги жодному із них. При цьому обов'язок щодо нейтральності та неупередженості несумісний з будь-яким повноваженням з боку держави щодо оцінки легітимності релігійних переконань або способів, за допомогою яких вони втілюються. Принцип автономії означає право релігійних громад самостійно вирішувати внутрішні питання, зокрема, визначати порядок створення релігійних інститутів, їхню структуру, членство і лідерство в них, взаємовідносини між лідерами і членами громади тощо.

Ефективність здійснення права на свободу совісті, зокрема такого її елементу, як свобода віросповідання, обумовлена можливістю реалізації права на свободу об'єднання. З одного боку, релігійна свобода підкреслює індивідуалістичне сприйняття світу, з другого – індивід, що сповідує певне віровчення, ідентифікує себе з певною релігійною спільнотою, а тому право на свободу віросповідання завжди передбачає свободу індивіда бути членом певного релігійного об'єднання. Винятки з норм про дотримання права на свободу релігії та об'єднань повинні тлумачитись обмежувально, і лише переконливі та беззаперечні обставини можуть виправдати їх обмеження.

Недоліком правового регулювання державно-конфесійних відносин є те, що у суспільстві залишається не до кінця вирішеною проблема реалізації свободи совісті в контексті дотримання спільних інтересів як віруючих, так і атеїстів, забезпечення конструктивного діалогу і співробітництва між ними в інтересах консолідації суспільства, без чого неможливо реалізувати зобов'язання України перед Радою Європи і ЄС.

Розділ 2 «Особливості правового статусу релігійних об'єднань» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Правові основи створення і функціонування релігійних об'єднань»* досліджується еволюція підходів щодо законодавчого регулювання питань створення і функціонування релігійних об'єднань в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст.

Наголошується, якщо конституційні акти періоду визвольних змагань були документами переважно програмного характеру, які у цілому сприяли формуванню демократичних засад у питанні свободи совісті і віросповідання, то радянське законодавство було спрямоване на позбавлення релігійних організацій матеріально-фінансової бази функціонування та обмеження сфери їхньої соціальної діяльності з метою витиснення релігії з повсякденного життя людини.

У Радянському Союзі свобода совісті і свобода віросповідання фактично розглядалися як тотожні явища. Держава, створюючи вигляд альтернативи в питанні свободи віросповідання, насправді послідовно проводила антирелігійну політику. СРСР і союзні республіки в релігійній політиці переходять від принципу надання конфесійної переваги РПЦ до принципу конфесійної байдужості, що на практиці не виключало втручання у внутрішньо-конфесійні і міжконфесійні відносини.

Нова епоха у державно-конфесійних відносинах розпочалася після прийняття у 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», який повернув релігійним організаціям статус юридичної особи з моменту реєстрації їх статуту (положення).

Здобуття Україною незалежності, а також її європейська інтеграція позначилися на доктринальних підходах у питанні правового регулювання державно-конфесійних відносин, проявом чого стало повернення релігійним організаціям статусу юридичної особи та лібералізація процедури реєстрації їх статутів. Разом з тим Україна досі не завершила процес приведення

вітчизняного законодавства про свободу совісті і віросповідання у відповідність із європейськими правовими стандартами, що випливає з передвступних зобов'язань перед Радою Європи і договірних зобов'язань перед ЄС. До найбільш суттєвих недоліків слід віднести такі: законодавче обмеження форм, у яких можуть створюватися релігійні організації; збереження обмеження щодо мінімальної кількості засновників, які можуть зареєструвати їх статут; заборона релігійним організаціям створювати місцеві відділення без статусу юридичної особи; позбавлення релігійних об'єднань права набувати статусу юридичної особи; збереження у законодавстві нечітких положень, які дають виконавчим органам можливість діяти на свій розсуд.

У підрозділі 2.2 *«Поняття і елементи правового статусу релігійних об'єднань»* зазначається, що проголошення України світською державою, надання релігійним організаціям статусу юридичної особи обумовлює потребу у доктринальному переосмисленні правової природи державно-конфесійних відносин, які відрізняються як від дореволюційного, так і радянського періоду.

У сучасному світі відсутня уніфікована модель правового статусу релігійних об'єднань для усіх країн чи хоча б для країн, які належать до спільного цивілізаційного простору. Спеціальний характер правосуб'єктності релігійних об'єднань обумовлений, по-перше, тим, що вони утворюються і діють відповідно до певної мети, і, по-друге, такий статус ґрунтується на системі принципів, до яких належать як основоположні принципи правової системи, так і принципи, що покладені в основу правового регулювання релігійних відносин (світськості, релігійної нейтральності держави та гарантування права на свободу релігії).

Відмова держави у визнанні релігійної організації або заборона її діяльності має відповідати вимогам, що висувуються до будь-якого встановлюваного публічною владою обмеження права: така відмова має бути спрямована на захист легітимної мети; обмежувальний захід повинен бути передбачений законом; його застосування має бути пропорційним й необхідним в умовах демократичної держави.

Релігійні об'єднання, маючи на меті задоволення релігійних потреб віруючих, вступають у різноманітні, достатньо неоднорідні як за предметом, так і методом регулювання, правові відносини, що належать, як правило, до однієї з трьох сфер суспільного життя: політики (відносини з державою), громадянського суспільства і економіки. Специфіка правового статусу релігійних об'єднань найбільш повно і всебічно розкривається через характеристику його структурних елементів (суб'єктивні права релігійних об'єднань; їх законні інтереси; юридичні обов'язки; юридичну відповідальність) крізь призму зазначених сфер правового регулювання. Найбільша увага приділяється правовому статусу релігійних об'єднань саме у відносинах з державою, адже саме цей аспект становить предмет конституційно-правового регулювання і є

найважливішим у гарантуванні безперешкодної діяльності релігійних об'єднань як вагомої складової релігійної свободи.

У підрозділі 2.3 «Основні напрями розвитку вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання» зазначається, що розвиток вітчизняного законодавства про релігійні об'єднання обумовлений моделлю державно-церковних відносин (державно-церковна автономія сепараційного типу), за якою держава гарантує релігійну нейтральність і автономію релігійних об'єднань та здебільшого утримується від різних форм співпраці із церквами, розглядаючи таку співпрацю як загрозу світськості (хоча останнім часом коопераційні тенденції посилюються), а також такими особливостями сучасного етапу розвитку держави, як транзитивний характер українського суспільства і військовий конфлікт із сепаратистськими парамілітарними структурами.

Внесення змін у чинне законодавство, які розширюють можливості віруючих у задоволенні релігійних потреб, особливо у місцях зі специфічним правовим статусом (військові підрозділи, місця відбування покарань тощо), свідчить про трансформацію чинної моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації, що породжує проблему дотримання таких базових принципів державно-конфесійних відносин як вимоги світськості й релігійної нейтральності держави. Дотримання зазначених вимог у процесі удосконалення законодавства, спрямованого на забезпечення релігійної свободи, є необхідною передумовою побудови гармонічних і неконфліктних державно-церковних відносин і підтримання релігійної злагоди в державі.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягало у визначенні правового статусу релігійних об'єднань як колективної форми реалізації свободи віросповідання в умовах функціонування громадянського суспільства та різних моделей відносин між державою і релігійними конфесіями.

Основними науковими й практичними результатами дослідження, які сприяли розв'язанню наукового завдання, є такі:

1. Питання свободи віросповідання зачіпають широкий спектр взаємовідносин людей, їх груп, суспільства і держави, визначаючи окремі напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави. Розпад СРСР і створення України як демократичної і правової держави докорінно змінило релігійну ситуацію в суспільстві. Прийняття у 1991 року прогресивного за своїм змістом Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що нормативно закріпив принципово нову, демократичну модель державно-конфесійних відносин, сприяло усуненню

багатьох деформацій у правовому регулюванні порядку створення й функціонування релігійних організацій.

2. Головними здобутками у сфері правового регулювання державно-конфесійних відносин в Україні є, по-перше, створення дієвого механізму захисту права людини на свободу совісті (і зокрема, свободи релігії), що дозволив, з одного боку, його реально забезпечити, а з другого – не допустити використання релігії у політичних цілях, клерикалізації державних структур; по-друге, відмова держави від втручання у внутрішні справи релігійних організацій та здійснення тотального контролю за їх діяльністю, дотримання нейтрального ставлення до усіх релігійних конфесій; по-третє, повернення релігійним організаціям статусу юридичної особи, що зміцнило юридичні й матеріальні основи їх діяльності і створило передумови для повернення релігійних організацій до здійснення традиційної для них діяльності у сферах освіти, соціального захисту, благодійності і милосердя.

3. Світський характер держави означає її нерелігійність, що не дорівнює «антирелігійності» або «атеїстичності». Світська держава розробляє і реалізує політику відповідно до світських цілей з повагою до почуттів як віруючих, так і нерелігійних осіб. Запровадження обмежень щодо правоможностей релігійних об'єднань в окремих сферах суспільного життя є правомірним і впливає саме з конституційного поняття України як світської держави за умови, що такі обмеження відповідають вимогам пропорційності, тобто переслідують легітимну мету і досягаються найменш обтяжливим для носіїв права способом.

4. В Україні суспільні відносини щодо створення й функціонування релігійних об'єднань упорядковуються складною як за структурою, так і за рівнями системою нормативної регламентації. Така система включає два сегменти правового регулювання: з одного боку, це норми міжнародного права, а з другого – національного права; а також сегмент норм, що належать до інших, неправових, систем нормативного регулювання (релігійного права). Кореляція правових норм, що належать до різних правових сегментів, між собою, а також з нормами релігійного права обумовлюється сукупністю чинників, серед яких слід виділити систему цінностей і засновану на ній правову ідеологію; систему правових принципів; політичний режим; модель світської держави, що реалізується в країні; ступінь дотримання принципу автономії релігійного життя тощо. Співвідношення зазначених норм, що виникає внаслідок їх взаємодії, відображає законодавчо оформлений компроміс, який формується між державою, релігійними об'єднаннями і нерелігійними інститутами на певному етапі його розвитку.

5. Аналіз взаємовідносин держави і релігійних об'єднань у межах концепції світської держави або розгляду питань, пов'язаних зі свободою совісті, якщо при цьому не піднімається і позитивно не вирішується проблема визначення правового статусу релігійних об'єднань, поза якими неможливо забезпечити повноцінну реалізацію свободи віросповідання, а також

забезпечення правової рівності релігійних об'єднань, унеможлиблює формування чіткої стратегії розвитку релігійного законодавства України, його адаптацію до світових, передусім європейських, правових стандартів.

6. Конституційний нейтралітет, що вимагає від демократичної держави бути безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавати переваг жодному з них, є умовою ефективного управління релігійно багатоманітним суспільством. Обов'язок щодо нейтральності та неупередженості несумісний з будь-якими повноваженнями держави щодо оцінки легітимності релігійних переконань або способів їх втілення.

7. Особливий статус релігійних організацій вимагає більшої автономії, аніж для інших інститутів громадянського суспільства. Держава має визнавати повну автономію релігійної інституції, окрім тих питань, в яких вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання. Отже, оптимальною моделлю правового регулювання діяльності релігійних об'єднань є рамкове регулювання. Воно передбачає невтручання держави в їх діяльність, допоки вона не суперечить правовим приписам, не порушує публічний порядок, суспільну безпеку, моральні засади суспільства, права інших осіб. У поєднанні колективного аспекту свободи віросповідання з реалізацією права на мирне зібрання і свободу слова може йтися про обмеження свободи релігії вимогами національної безпеки.

8. Принцип інституційної диференціації як елементу світськості держави проявляється у таких вимогах: рівність всіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій перед іншими; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної (комунальної) освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами; держава, її органи і посадові особи не контролюють ставлення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються у державні справи.

9. Функції релігійних об'єднань полягають не у власному, властивому лише їм наборі функцій, а у специфічному «полі» діяльності, яким є релігія і відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням релігійних потреб людини. Релігійні об'єднання реалізують комплекс таких функцій: інтегрування віруючих в єдину спільноту заради колективного здійснення свободи віросповідання; захисту свободи віросповідання і пов'язаного з нею комплексу прав; здійснення арбітражної функції; представництво інтересів релігійних спільнот у відносинах між собою; представництво інтересів віруючих у відносинах з державою, зокрема, і в аспекті контролю суспільства за діяльністю суб'єктів владних повноважень; нормотворча функція в контексті

залучення релігійних організацій до процесу законодавчого регулювання суспільних відносин, пов'язаних з питаннями релігійної свободи і визначення правового статусу релігійних об'єднань.

10. Автономія релігійних організацій як передумова забезпечення свободи віросповідання втілюється у можливості вільного створення і ліквідації релігійних організацій; захисті від необгрунтованої заборони діяльності з боку державних органів; можливості вільно, на основі власних критеріїв вибирати власних духовних лідерів; свободі щодо вирішення внутрішньо-організаційних питань; можливості вільного, без отримання додаткових дозволів від державних органів проведення релігійних обрядів і церемоній; вільному вирішенні питання членства.

11. Юридичний зміст права на свободу совісті розкривається через систему елементів: право на визначення свого ставлення до питань свободи совісті, а саме право мати, вибирати й змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні чи інші переконання, у тому числі право на позацерковну релігійність, право на релігійний, науково-матеріалістичний або інший світогляд, індиферентне ставлення до релігії; право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати те чи інше віровчення, систему поглядів, переконань, пропагувати їх, а також вільно відправляти культу, здійснювати релігійні обряди індивідуально чи спільно з іншими; право на таємницю своїх релігійних чи інших переконань; право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті; право не бути ображеним у своїх релігійних почуттях.

12. Правовий статус релігійних об'єднань, структура якого складається з суб'єктивних прав, законних інтересів, юридичних обов'язків та юридичної відповідальності релігійних об'єднань, базується на необхідності одночасної реалізації вимог, що впливають із двох фундаментальних цінностей демократії – свободи віросповідання й свободи об'єднання. При цьому саме цінність свободи віросповідання надає релігійній організації специфічного правового статусу порівняно із іншими об'єднаннями індивідів, що функціонують у громадянському суспільстві, а тому є визначальною при обранні державою моделі правового регулювання діяльності релігійних об'єднань.

13. Специфіка правового статусу неформалізованих релігійних об'єднань пов'язана з правом таких об'єднань на утворення і сповідання своєї релігії у будь-який не заборонений законодавством спосіб, зокрема і шляхом взаємодії з іншими учасниками релігійного життя. Для вступу в інші відносини (економічні, трудові, господарські, фінансові, адміністративні тощо) держава має право вимагати їх формалізації (реєстрації статутних документів).

14. Релігійна громада має право встановлювати критерії та порядок відбору лідерів, орієнтуючись на віровчення і традицію, а не на світське розуміння лідерства. На сьогодні легалізація жіночого священства і священства представників ЛГБТ спільноти здійснюється лише в рамках протестантських церков. При цьому останні уникають практики їх ординації в тих країнах,

де це може призвести до конфлікту з місцевим населенням і владою. Інші світові релігійні конфесії засуджують протестантські церкви, які вдаються до такої практики, що унеможлиблює перегляд усталених підходів щодо гарантування на міжнародно-правовому рівні автономії релігійних об'єднань у питанні визначення критеріїв обрання їх лідерів.

15. Право утворювати профспілку всередині релігійної організації не може розглядатися за аналогією з профспілкою на комерційному підприємстві або в подібній установі. Релігійна громада має право сама визначати внутрішню структуру і держава повинна з повагою ставитися до небажання церкви створювати всередині себе інститут, налаштований на створення структурного та функціонального напруження в межах церковної організації.

16. Законодавче закріплення положень щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, та військових капеланів у Збройних Силах свідчить про трансформацію чинної моделі державно-церковних відносин в Україні у бік більшої кооперації. Разом з тим вказані законодавчі новації здатні завадити реалізації вимог стосовно релігійної нейтральності і світськості держави.

17. З метою вдосконалення Конституції України пропонується внести зміни та доповнення до ч. 2 ст. 35 Основного Закону щодо доповнення переліку підстав обмеження права на свободу світогляду і віросповідання інтересами безпеки; ч. 3 ст. 35 Конституції щодо заміни церкви і релігійних організацій на релігійні об'єднання в питанні проголошення відокремлення від держави і школи; ч. 4 ст. 35 Конституції щодо вилучення з тексту статті положення про те, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань», а також щодо заміни «релігійних переконань» на «вимог свободи совісті» як підстави звільнення від виконання військового обов'язку і заміни його альтернативною (невійськовою) службою.

18. З метою вдосконалення чинного законодавства про релігійні організації пропонується внести зміни та доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо використання в назві Закону поняття «релігійні об'єднання» замість «релігійні організації»; ст. 13 Закону щодо скасування заборони церквам утворюватися у вигляді єдиної юридичної особи; ст. 14 Закону щодо вилучення положення про мінімальну кількість засновників релігійної організації та положення про релігієзнавчу експертизу як етап реєстрації статуту релігійних організацій і включення положення про право релігійної організації самостійно визначати порядок ухвалення статутних документів і внесення змін до них; ч. 1 ст. 15 Закону щодо визнання невідповідності статуту (положення) релігійної організації чинному законодавству як єдиної підстави відмови у реєстрації; ч. 1 ст. 30 Закону щодо виключення положення про релігієзнавчу експертизу як повноваження державного органу у справах релігії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Радченко А. Ю. Громадянське суспільство як основа ефективного функціонування релігійних організацій / А. Ю. Радченко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Г. Барабаш та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 26. – С. 203–214.
2. Радченко А. Ю. Функції релігійних об'єднань у світській державі / А. Ю. Радченко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Г. Барабаш та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 30. – С. 176–184.
3. Радченко А. Ю. Правовий статус релігійних об'єднань: проблеми законодавчого врегулювання / А. Ю. Радченко // Право і суспільство. – 2015. – № 5–2. ч. 2. – С. 13–18.
4. Радченко А. Ю. Конституційне закріплення свободи совісті : основні напрямки розвитку / А. Ю. Радченко // Теорія і практика правознавства. – 2015. – № 2. – [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Радченко-ст.pdf>.
5. Радченко А. Ю. Конституційне право людини на свободу совісті і об'єднання як основа правового статусу релігійних об'єднань / А. Ю. Радченко // Jurnalul Juridic National: teorie si practica. – 2015. – № 3. – Т. 1. – С. 13–16.
6. Радченко А. Ю. Церковно-государственные отношения: общетеоретический аспект / Радченко А. Ю. // Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики : сб. материалов 3-й междунар. науч.-практ. конф. (г. Чебоксары, 12 дек. 2013 г.). – Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 2013. – С. 160–166.
7. Радченко А. Ю. Свобода совісті та віросповідання в системі прав і свобод людини / А. Ю. Радченко // Проблеми правової інтеграції: глобальний, регіональний і національний контекст : зб. наук. ст. наук.-практ. конф., м. Харків, 2 жовт. 2014 р. / за ред. І. В. Яковюка. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2014. – С. 91–95.
8. Радченко А. Ю. Релігійні організації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: загальна характеристика / А. Ю. Радченко // Актуальні проблеми державного, регіонального та муніципального управління в контексті модернізації української державності : зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф., м. Харків, 16 жовт. 2014 р. / за заг. ред. С. Г. Серьогіної. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2014. – С. 107–110.
9. Радченко А. Ю. Світський характер держави як гарантія реалізації свободи совісті / А. Ю. Радченко // Стратегія проведення конституційної реформи в умовах інтеграції України до ЄС : зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2015 р. – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2015. – С. 37–39.
10. Радченко А. Ю. Особливості конституційно-правового регулювання державно-конфесійних відносин в Україні у період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. / А. Ю.

Радченко // Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання : зб. наук. доп. міжнар. наук. конф., 2–3 жовт. 2015 р. / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : ТОВ «Вид-во права людини», 2015. – С. 54–55.

АНОТАЦІЯ

Радченко А.Ю. Правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2016.

Дисертацію присвячено загальнотеоретичному дослідженню правового статусу релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства. Визначено специфіку релігійного об'єднання як інституту громадянського суспільства, яка зумовлена особливими принципами, функціями та цілями їх створення, характером відносин з громадянами (віруючими) і державою.

Послідовно розкривається взаємообумовленість свободи віросповідання та права громадян на об'єднання як передумови забезпечення автономії релігійних організацій у демократичному суспільстві. Обґрунтовується необхідність дотримання вимоги стосовно державно-церковної автономії в умовах претензії релігії на універсальність і абсолютну істину.

Визначено закономірності трансформації моделі державно-конфесійних відносин в Україні на різних етапах її державно-правового розвитку протягом ХХ–ХХІ ст.

Розроблено пропозиції стосовно внесення змін до Конституції і законодавства України, спрямовані на удосконалення правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері.

Ключові слова: релігійні об'єднання, громадянське суспільство, свобода віросповідання, свобода совісті, державно-конфесійні відносини.

АННОТАЦИЯ

Радченко А. Ю. Правовой статус религиозных объединений как института гражданского общества. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2016.

Диссертация посвящена общетеоретическому исследованию правового статуса религиозных объединений как института гражданского общества. Определена специфика религиозного объединения как института гражданского общества, обусловленная особенными принципами, функциями и целями их создания, характером отношений с гражданами (верующими) и государством.

Последовательно раскрывается взаимообусловленность свободы вероисповедания и права граждан на объединение как предпосылки обеспечения автономии религиозных организаций в демократическом обществе. Обосновывается необходимость соблюдения требования относительно государственно-церковной автономии в условиях претензии религии на универсальность и абсолютную истину.

Определены закономерности трансформации модели государственно-конфессиональных отношений в Украине на различных этапах ее государственно-правового развития на протяжении XX–XXI в.

Обосновывается необходимость соблюдения в рамках концепции светского государства конституционного нейтралитета, что предполагает непредвзятое отношение демократического государства к любым разновидностям веры – как религиозных, так и нерелигиозных, отсутствие предпочтений к любому из них. Соблюдение данного требования является условием эффективного управления религиозно многообразным обществом.

Разработаны предложения по внесению изменений в Конституцию и законодательство Украины, направленные на усовершенствование правового регулирования общественных отношений в религиозной сфере.

Ключевые слова: религиозные объединения, гражданское общество, свобода вероисповедания, свобода совести, государственно-конфессиональные отношения.

SUMMARY

Radchenko A. U. The legal status of religious associations as the institutions of civil society. – Manuscript.

The thesis for obtaining Candidate of Juridical Sciences degree, speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and law studies. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The thesis is devoted to general theoretical investigation of legal status of religious associations as an institution of civil society. There was defined the particularity of the religious association as an institution of civil society, which is caused by specific principles, aims and functions of their creation and activity, the nature of relations with citizens (believers) and the state.

The interdependence of freedom of religion and right of citizens to association as a precondition of providing the autonomy of religious organizations in democratic society gradually reveals. The necessity of compliance of the requirement regarding state-church autonomy in terms of religion claims to universality and absolute truth is justified.

There were identified the regularities of transformation of model of state-confessional relations in Ukraine in various stages of its state-legal development during the XX-XXI centuries.

As a result of the research there were made proposals concerning the amendments to the Constitution and laws of Ukraine aimed at improving the legal regulation of social relations in the religious sphere.

Keywords: religious associations, civil society, freedom of religion, freedom of conscience, state-confessional relations.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Г. В. Чапала

Підписано до друку 25.02.2016 р. Формат 60x90 1/16.
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1441

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77